

Ivan Glaser

UDK 141.82 + 330

DA LI JE MARXOVA TEORIJA KOHERENTNA?

Prilog povijesti „Kapitala”

Od tri sveska (ili knjige) svog glavnog teoretskog djela „Kapitala” sam je Marx – kako je poznato – izdao samo prvi. Ostala je dva sveska izdao posthumno Engels.

Povijest objavljivanja prvog sveska zanimljiva je a ipak nije potpuno istražena. No njeno poznavanje nije rasprostranjeno ni u onoj mjeri u kojoj je istražena. Eklatantan primjer za to jest historijsko-kritičko izdanje prvog izdanja prvog sveska „Kapitala”¹. U naučnom aparatu nije spomenuta činjenica, da je Marx prvi dio rukopisa poslao izdavaču već u novembru 1866. Pitanja vezana uz tu činjenicu – kao na primjer: koje je dijelove rukopisa obuhvatila prva pošiljka – tako tu nisu ni postavljena, niti je izdavači mogu koristiti, kako bi našli odgovore na pitanja koja postavljaju².

Prvi je svezak „Kapitala” objavljen ujesen 1867. a na početku te godine donio je Marx neke odluke u vezi s njegovim opsegom, kojima je znatno odstupio od svih svojih ranijih planova i najava. Mi ćemo ovdje, točnije reći, u čemu su se te odluke sastojale. No u isti mah pokušat ćemo na dvjema razinama ući u trag procesima koji su te odluke odredili. Jedna se od tih razina nalazi u prostoru biografskog zbivanja koje je neposredno prethodilo publikaciji. Druga nas razina odvodi u područje sistematskih problema Marxovog djela. Na prvog je razini naš zadatak da pokažemo kako se Marx početkom 1867. nije neočekivano našao pred određenim pitanjima edicijske prirode, već se ona dadu naslutiti u njegovim razmišljanjima o publikaciji u prethodnim mjesecima. Na drugoj je razini naš zadatak da dokažemo sistematsku težinu tih pitanja. Htjeli bismo pokazati da u opsegu Marxove publikacije dolazi do izraza nepremostiva suprotnost između osnovnih načela, kojima se Marx u konstrukciji svoje teorije rukovodio, i političkih pretenzija, koje je sa svojom teorijom povezao.

I

Podimo od onog što se u rasponu od nešto više od dvije godine – između januara 1865. i aprila 1867. – odigralo između Marxa i izdavača „Kapitala” O. Meissnera.

1 MEGA² II/5, Berlin 1983.

2 Kao na primjer na pitanje: kada je Marx izradio konačnu verziju prvog poglavlja, up. *op. cit.*, str. 671.

Kontakt između Marxa i Meissnera uspostavio je W. Strohn³ u januaru 1865. On je u Marxovo ime zaključio i prvi ugovor o publikaciji „Kapitala” 9. februara 1865. Definitivni ugovor upućuje Meissner Marxu 21. marta 1865. Djelo, opsega od oko 50 tiskovnih araka, imalo je biti podijeljeno u dva sveska koja su imala izaći zajedno. Isprva je Marx imao predati rukopis izdavaču do kraja maja iste godine. No te se odredbe Meissner 21. marta na Marxovu želju odrekao. U propratnom pismu moli Meissner Marxa, da učini što može „kako tisak ne bi započeo odveć kasno u toku godine, jer inače nećemo moći prije 1866. izaći s djelom na javnost”⁴. Marx u to vrijeme međutim radi na nacrtu kojeg će završiti u decembru 1865. da bi u januaru 1866, tek započeo izradom konačnog rukopisa. Kao i ranije Marx će svoj rad i tokom 1866. godine u više navrata prekinuti. Prvi će prekid nastupiti već u februaru⁵. Prekidi Marxovog rada obrazlažu se obično promjenama Marxovog zdravstvenog stanja kako je Marx i sam to činio. I nema sumnje da su napadi različitih neugodnih i teških bolesti ometali Marxov teoretski rad. Pa ipak, kad se uđe u pojedinosti na primjer baš ovog prekida koji je započeo u februaru 1866. (što mi na ovom mjestu nećemo učiniti), njih nije moguće potpuno objasniti ukazivanjem na Marxovo zdravstveno stanje.

Razvoj rada na rukopisu uznapredovao je tokom 1866. godine ipak toliko da je Marx – to smo već spomenuli – u novembru 1866. poslao prvi dio rukopisa Meissneru. Drugi i ujedno završni dio rukopisa predao je Marx Meissneru lično u Hamburgu 12. aprila 1867.

Kombinirajući različite podatke možemo utvrditi da je Marx do novembra 1866. obradio sva poglavlja prve knjige uz izuzetak posljednjeg, tada šestog poglavlja⁶. Međutim ne znamo kakvog je karaktera Marxova obrada bila. Vjerovatno je Marx do novembra 1866. dao samo prvom, drugom i trećem poglavlju (a možda još i nekim dijelovima četvrtog poglavlja) definitivni karakter. Ostali dijelovi prve knjige nose tragove obrade o kojoj se može pretpostaviti da je uslijedila tokom prvih mjeseca 1867. godine. Marx se naime u četvrtom, petom i šestom poglavlju koristi materijalom publiciranim u tom razdoblju. I mada je Marx sam vršio korekturu tiska, pa je tekst i kasnije mogao upotpuniti, daleko je vjerovatnije da je to učinio prilikom izrade konačne verzije rukopisa. Definitivnu izradu posljednjih triju poglavlja treba dakle datirati u prve mjesece 1867. godine. Tom prilikom – gledano u okviru čitavog razdoblja 1866. i 1867. godine – Marx je četvrto i peto poglavlje obradio po drugi put, a šesto po prvi put. U skladu sa rečenim Marx je u novembru 1866. poslao Meissneru – gledano sumarno – tekst prvih triju poglavlja, dok je preostali dio teksta ostao u Marxovim rukama do aprila 1867. kada ga on predaje Meissneru.

Međutim i čitavim tim rukopisom ostao je Marx daleko ispod razine onog što je dugovao Meissneru: Umjesto predviđena dva sveska „Kapitala” mogao je izaći samo

3 Marxov prijatelj, emigrant u Bradfordu, up. *MEW* 31, str. 755.

4 UP. *MEGA*² II/5, str. 668. Podatak, da je Marxov rok završavao krajem maja 1865. crpim iz djela: *Karl Marx, Chronik seines Lebens in Einzeldaten*, sastavio Institut Marxa, Engelsa i Lenjina u Moskvi, Moskva 1934, str. 446. No tamo se taj rok – očigledno omaškom – dovodi u vezu s definitivnim ugovorom od 21. marta 1865.

5 I potrajati po Marxovom vlastitom kazivanju do sredine aprila, up. Marxovo pismo L. Kugelmannu od 6. aprila 1866, *MEW* 31, str. 514.

6 Manje upućeni čitalac treba da vodi računa o ovome: prvo izdanje prve knjige „Kapitala” ne poznaje još podjele na odjeljke i poglavlja, već samo na poglavlja koja uglavnom zauzimaju mjesto kasnijih odjeljaka. Porast broja odjeljaka – u odnosu na poglavlja – proizašao je otuda što je Marx, vršeći novu podjelu za drugo izdanje 1873. godine, dotadanje peto poglavlje podijelio u dva odjeljka.

prvi. No taj svezak nije obuhvatio prvu i drugu knjigu, kako je Marx još u oktobru 1866. najavljivao⁷, već samo prvu. I napokon je čak i sama prva knjiga ostala nepotpuna ako je uporedimo s nacrtom iz perioda između 1863. i 1865. godine koji joj je neposredno prethodio. Taj je nacrt sadržavao jedno dodatno poglavlje⁸. Kako je došlo do ovih redukcija?

Ideja, da bi se podjela djela na sveske mogla iskoristiti za njegovo sukcesivno izdavanje, pojavljuje se prvi put u vrijeme prvog prekida u izradi konačne verzije rukopisa u februaru 1866. Nju iznosi Engels u svom pismu Marxu od 10. februara, a Marx je prihvaća u svom odgovoru do 13. februara⁹. No time još ništa nije bilo prejudicirano o tome koji će opseg svesci imati, ili točnije: na koji će način biti korelirani podjela djela na sveske na jednoj i podjela djela na knjige na drugoj strani. Kako je Marx predviđao da će djelo imati u svemu četiri knjige i dva sveska sam se po sebi nametao raspored od po dvije knjige na svaki svezak. Da će prvi svezak obuhvatiti prve dvije knjige, to Marx najavljuje i u času kada po prvi put govori o tome da bi djelo moglo biti podijeljeno i u tri sveska – u oktobru 1866¹⁰. Ovo će biti ujedno i posljednja precizna informacija sve do sredine aprila 1867. koju je moguće kod Marxa naći. Prije nego što će 12. aprila predati rukopis Meissneru, Marx neće nikog upozoriti na činjenicu, da će prvi svezak sadržavati samo prvu knjigu. A Engels neće o tome ništa doznati čak ni iz kasnijih, opširnih izvještaja koje mu Marx daje o tome, kako je tekao susret s Meissnerom i kako se razvijaju pripreme za publikaciju¹¹. Tako nemamo neposrednih informacija da bismo odredili bilo motive, koji su Marxa rukovodili u redukciji, bilo – unutar nedvojnog okvira između 13. oktobra 1866. i 12. aprila 1867. – čas, kada ju je Marx izvršio. Meissner se dugo protivio *svakoj* sukcesivnosti. Ideja, da se pojedini svesci publiciraju sukcesivno, dolazi naime u prvi plan tek u januaru 1867. Svoju pošiljku prvog dijela rukopisa u novembru 1866. povezoao je Marx s jednim srodnim a naoko ipak sasvim drugačijim prijedlogom: da Meissner bez odlaganja započne tiskom koji bi se zatim, na osnovi daljnjih pošiljaka, mogao kontinuirano nastaviti. Pismo, kojim je Marx u novembru 1866. popratio svoju pošiljku, nije sačuvano. Meissnerov odgovor u samoj stvari sadržan je u pismu Marxu od 20. decembra 1866. To pismo jest ili je bar bilo sačuvano do 1934¹², ali – čini se – nije objavljeno. Tako mi naše informacije i o Marxovim prijedlozima iz novembra 1866. i o Meissnerovom odgovoru crpimo iz obavještenja, koja je dao Marx Engelsu u pismu od 19. januara 1867. O Meissneru tu Marx među ostalim piše, da „1. želi da ima oba dovršena sveska istovremeno u svojim rukama; 2. neće da sukcesivno tiska...”¹³.

Da će se djelo moći tiskati sukcesivno, očekivao je Marx od Meissnera oduvijek i s potpunom samorazumljivošću. Na to ne ukazuju samo mnogobrojne Marxove izjave o tome, da će rukopis u dijelovima slati Meissneru, već napose jedno mjesto iz Marxovog pisma Engelsu od 5. augusta 1865. koje direktno odaje to Marxovo očekivanje¹⁴. No za

7 U pismu L. Kugelmannu od 13. oktobra 1866, o kojem će niže biti još riječi.

8 U tadašnjem redosljedu šesto; tu se radi o kasnije pronađenom u publiciranom fragmentu „Rezultati neposrednog procesa proizvodnje”.

9 *MEGA*¹ III/3, str. 307 i 309.

10 U pismu L. Kugelmannu od 13. oktobra 1866, *MEW* 31, str. 533. ss.

11 Up. pisma od 13. aprila i 7. maja 1867, *MEGA* III/3, str. 380 ss. i 388 ss. Nedvosmisleni informaciju o tom, da će prvi svezak sadržavati (samo) prvu knjigu, nalazimo u Marxovom pismu J. Ph. Beckeru od 17. aprila 1867, *MEW* 31, str. 541.

12 Jer na njega ukazuje djelo *Karl Marx, Chronik seines Lebens in Einzeldaten*, Moskva 1934, str. 254.

13 *MEGA*¹ III/3, str. 373.

14 Tu kaže Marx doduše – obrazloživši to poznatom primjedbom o „artističkoj cjelini” svog djela – da je odlučio ne slati rukopis u dijelovima izdavaču, ali dodaje da je tako za tisak (!) nešto vremena izgubljeno. *op. cit.*, str. 279.

njega nije bilo nikakvog osnova i Meissner je Marxov prijedlog, da djelo tiska sukcesivno, u decembru 1866. odbio. Da bi započeo tiskom, kaže – kako smo vidjeli – Meissner, mora mu Marx dostaviti rukopis čitavog djela. Od toga časa Marx prebacuje težište na plan, da se pojedini svesci djela objave sukcesivno. O svom odgovoru Meissneru izvještava Marx Engelsa: „Odgovaram mu, ad 2 (sukcesivni tisak) da mi je to svejedno jer da uskoro može imati čitav rukopis sveska... Ad 1 (dostava rukpisa čitavog djela) da bi to bilo nemoguće bez duljeg odugovlačenja čitave stvari...”¹⁵

No Meissner očigledno ne pristaje ni na ovaj prijedlog sve do susreta s Marxom u Hamburgu 12. aprila 1867. Tog časa Meissner ne pristaje samo na sukcesivno objavljivanje svezaka već i na a) novu podjelu djela na tri sveska i b) redukciju prvog sveska na prvu knjigu. Što je Meissnera odjednom ponukalo na toliku pomirljivost? Mislim da je za to bilo dva razloga. Prvi leži u obujmu rukopisa koji se sada našao u Meissnerovim rukama. Po Marxovoj procjeni¹⁶ oko 25 araka. U tisku prvi svezak – doduše nešto proširen – doseći će obujam od 50 araka¹⁷, dakle upravo onoliko koliko je bilo predviđeno ugovorom za čitavo djelo. Meissner je i unaprijed to vjerojatno mogao točnije ocijeniti od samog Marxa. I tako za Meissnera ima smisla ići u objavljivanje i neovisno od toga, koje dijelove djela dovršeni rukopis sadrži. Drugi razlog Meissnerove pomirljivosti leži u ovome: Marx se sada, u aprilu 1867., ipak obavezao na rokove u kojima će završiti rukopis preostalih dijelova: drugi svezak do zime 1867., treći do proljeća 1868. Za ovu činjenicu mi doduše nemamo nepobitnih dokaza. U svom pismu Engelsu od 7. maja 1867. Marx govori o rokovima u kojima Meissner od njega očekuje dovršenje rukopisa. Nadalje, Marx tu implicitno izražava svoju spremnost da udovolji Meissnerovim očekivanjima, ali ne kaže ništa o tome na čemu se ona zasnivaju¹⁸. Po mom se sudu radi o obavezama koje je Marx preuzeo već prilikom susreta s Meissnerom 12. aprila 1867. ali o kojima izvještava Engelsa sa zakašnjenjem i na uvijen način. Kao i u nekim drugim prilikama, čini se da se Marx boji Engelsove ocjene. Obaveze, koje je preuzeo, ne slažu se s procjenama koje je sam nedugo prije toga dao. Sjećamo se: kad se Meissner protivio da započne tiskom prije nego što će primiti rukopis čitavog djela, Marx mu je odgovorio riječima: „nemoguće bez duljeg odugovlačenja čitave stvari” i taj svoj odgovor (19. januara 1867) saopćio Engelsu. U oktobru 1867. Marx će se vratiti skeptičnim ocjenama o svojim mogućnostima, da brzo završi rad na drugom svesku¹⁹. No Marxovo pismo Engelsu od 7. maja 1867. izraz je njegove iskrene nade, da bi mu u novim uslovima – tiskano mu stiže na korekturu, izdavač vrši pritisak²⁰ – moglo uspjeti da završi rukopis u naznačenim rokovima.

Gledano u cijelosti Marx tu sliči brodograditelju koji svoju gradnju želi porinuti u more mada ona još nije potpuno završena. U toj se želji obrazuje nekoliko različitih stavova. Jedan se odnosi na osnovnu konstrukciju gradnje: ona je dovršena, trup će se održati na površini mora i moći tamo dograditi. Drugi se Marxov stav odnosi na dogradnju: ona bi mu mogla zadati poteškoća, koje neće biti moguće brzo riješiti. No baš zato, jer je pitanje dogradnje otvoreno, treba trup kao bitni i dovršeni dio porinuti u more. A opet, to bi porinuće posao oko dovršenja moglo čak i ubrzati.

Logiku Marxovih postupaka na početku 1867. god. možemo objasniti ako pođemo od toga, da za Marxa dvije naoko različite zamisli imaju srodno značenje: ona prva, eks-

15 U pismu od 19. januara 1867. *op. cit.*, str. 373, opaske u zagradama I. G.

16 U pismu Engelsu od 27. marta 1867, *op. cit.*, str. 378.

17 U Marxovo pismo Engelsu od 4. septembra 1867, *op. cit.*, str. 417.

18 *Op. cit.*, str. 388. ss.

19 U pismu L. Kugelmannu od 11. oktobra 1867, *MEW* 31, str. 560 ss., napose str. 562.

20 *MEGA*1 III/3, str. 388.

plicitna u svim svojim elementima, da svesci izađu postupno, koja potiče od Engelsa; i ona druga o kontinuiranom tisku djela, u kojoj je implicitno sadržana mogućnost da se tisak *ad hoc* prekine a dovršeni dijelovi objave. Težište ove druge zamisli ne leži na prekidu. Naprotiv, ona je u prvom redu izraz Marxove nade da bi djelo mogao – podstreknut procesom tiska – završiti i bez zastoja. Ona je zatim izraz Marxovog htijenja da ide u svakom slučaju dokraja: ako ne dokraja djela a ono do one točke na kojoj će se pri ovom pokušaju dovršenja djela pokazati da se zasad dalje ne može. Marx nije zainteresiran za neku podjelu djela koja bi – izvršena unaprijed – njega ograničila. I zato Marx preferira ovu drugu zamisao.

Nakon što joj se Meissner u u decembru 1866. usprotivio, Marx se na izgled zadovoljio time da ostvari zamisao o sukcesivnom izlaženju djela. Ali pogledajmo stvar točnije: Marx u januaru 1867. odista od Meissnera ne traži više da krene u tisak s onim, što mu je Marx u novembru 1866. poslao. Umjesto toga Marx nudi Meissneru čitavi (!) rukopis prvog sveska. Neovisno od toga, kada je Marx odlučio, što će Meissneru predati kao čitavi rukopis prvog sveska – nakraju to će biti *nepotpuni* rukopis prve knjige. Meissner je taj rukopis prihvatio. Činjenicu, da ne sadrži potpunu prvu knjigu, Meissner vjerojatno nije mogao opaziti. On nije imao uvida u Marxove nacрте, koji bi mu bio za to potreban. A na to, da se opseg prvog sveska reducira na prvu knjigu, Meissner je očigledno svjesno pristao. Mi smo ranije pokušali odrediti motive koji su Meissnera rukovodili u njegovom pomirljivom stavu. Ovdje treba dodati još i ovo: Marx je 12. aprila 1867. Meissneru očigledno pridlagao i redukciju djela u cjelini, izostavljanje četvrtе, takozvane povijesno-literarne knjige²¹. Marxov prijedlog bio je dakle, da djelo od tri knjige izađe u dva sveska. U tom kontekstu iznio je Marx i svoj prijedlog, da se opseg prvog sveska ograniči na prvu knjigu. Meissner nije pristao na to da se četvrta knjiga izostavi i tako je i tu došlo do kompromisa: izaći će sve četiri knjige ali u novoj podjeli na tri sveska; prvi svezak sadržavat će samo prvu knjigu, drugi svezak drugu i treću knjigu a treći svezak četvrtu knjigu. Marx se nakon susreta s Meissnerom našao gotovo na cilju svojih nastojanja: predajom dijela svog rukopisa – unaprijed je doduše jasno, da će taj dio izaći samostalno kao prvi svezak – uspjelo je Marxu postići da započne tisak njegovog djela sa svim implikacijama koje je to – kako smo gore pokušali pokazati – za Marxa imalo.

No do pozitivnog učinka na dovršenje djela, kojeg Marx očekuje od početka tiska, neće doći. Marx ne da neće samo u predviđenom roku, on nikad neće riješiti teškoće o kojima zna da ga u dovršenju očekuju. U našim slijedećim razmatranjima mi ćemo pokušati odrediti, u čemu su se te teškoće sastojale. Mi sada prelazimo na područje sistematskog sklopa Marxove teorije, ali mi pritom nećemo izgubiti iz vida događaje, koji su se odigrali u vezi s publikacijom prvog sveska „Kapitala”. Naprotiv; očekujemo – ne želeći se ograničiti baš samo na taj cilj – da ćemo prelaskom na sistematska razmatranja te događaje moći definitivno rasvijetliti.

II

Kako bismo razumjeli sklop Marxove teorije, možemo poći od uobičajenih karakteristika po kojima ona crta proces nastanka i propadanja kapitalističkog načina proizvodnje. No te karakteristike ne odaju da Marxova teorija nastanka kapitalističkog načina proizvodnje nije historijska već sistematska teorija nikla na temeljima novovjekih filozofskih teorija o konstituciji svijeta i svijesti. Njih je Marx transponirao na polje društva i društve-

²¹ Up. Marxovo pismo Engelsu od 13. aprila 1867, *MEGA*¹ III/3, str. 380 ss., napose str. 382.

ne svijesti. Kasnije ćemo se pozabaviti pitanjem, da li filozofska teorija konstitucije modernog oblika društva uopće dopušta da je se upotpunjuje teorijom o historijsko-prolaznom karakteru tog oblika društva. No da bismo to učinili moramo prvo istražiti samu teoriju konstitucije.

Tu je uputno prisjetiti se na utemeljitelja novovjeke filozofije Descartesa. On u svojim „Meditacijama” razara sigurnost neposredne svijesti i daje se u protagu za „arhimedskom točkom” koja će omogućiti da se oblici i sadržaji svijesti postave na siguran temelj. Tu dakle postoje dva segmenta puta. Jedan vodi od neposredne svijesti k temelju i on je put *traženja*. Drugi vodi od temelja natrag k oblicima i sadržajima svijesti i on je put *utemeljenja*. I Hegel slijedi ovu figuru. I on razmišlja o putu, na kojem će se neposredna svijest uzdići na stanovište stroge nauke, da bi zatim – polazeći od tog stanovišta – rasvijetlila svoje oblike i sadržaje. Neće biti dakle potpuno neopravdano ako pokušamo i postupak samog Marxa protumačiti na osnovu ove figure o dvostrukom putu nauke.

Figura nam nalaze da raščlanimo Marxovu teoriju na segment traženja i segment utemeljenja, pa se moramo zapitati: gdje je u toj teoriji dosegnuta „arhimedska točka” (Descartes) odnosno stanovište stroge nauke (Hegel), koja dijeli jedan segment teorije od drugog? Descartes „arhimedsku točku” nalazi u samoizvjesnosti općeg, umnog subjekta o svom postojanju. Pokušajmo na naše pitanje odgovoriti ovako: Marx „arhimedsku točku” svoje teorije nalazi u samokonstituciji općeg subjekta, kapitala. Taj se opći subjekt konstituirao u svojem cilju da beskonačno povećava proizvodnju viška vrijednosti. Medij tog subjekta ljudsko je biće, koje jedan dio svog proizvoda i jedan dio vremena nužno otkida za sebe kako bi održalo svoju proizvođačku snagu. Time je naznačena konačnost medija koja ograničava beskonačni princip u njegovom ostvarenju. U samoj konstituciji općeg subjekta leži sukob beskonačnog i konačnog.

Model sukoba i njegovog rješenja ne možemo doduše naći već kod Descartesa, ali možemo – najkasnije – kod Marxovog neposrednog uzora Hegela. Tu se sukob rješava u beskonačnom procesu, u kojem se – ne ukidajući jedno drugo – izmiruju beskonačni princip i konačni medij njegovog ostvarenja. Vrlo je vjerovatno, da Marx Hegelov model ne slijedi samo kad slika nastanak već i kad slika rješenje sukoba. I odista on to čini u četvrtom odjeljku prve knjige „Kapitala”. Tu on – kao odgovor na sukob beskonačnog s konačnim – na scenu izvodi neograničenu sposobnost ljudskog roda da usavršuje u svojoj proizvodnoj snazi (tehnički napredak).

Pretpostavimo da smo time odredili, gdje se nalazi centralni dio Marxove teorije koji omogućava da grupiramo oko njega ostale dijelove. „Arhimedska točka” teorije nalazila bi se – prema ovom tumačenju – ondje, gdje Marx određuje cilj općeg subjekta (beskonačno nastojanje za povećanom proizvodnjom viška vrijednosti) i time i osnovni element u procesu njegove konstitucije. Dijelove teorije, koji tom određenju prethode, imali bismo tumačiti kao put njegovog traženja. Dok bi se utemeljenje kao postupak stroge nauke nalazilo u onim dijelovima teorije, koje na to određenje slijede. Na tom segmentu puta bila bi već rasvijetljena pojava tehničkog napretka i na njemu bi trebali biti rasvijetljeni blići i sadržaji svijesti, od kojih je teorija – gledano u cijelosti – krenula.

Zapitamo li se sada, u kojim dijelovima svoje teorije Marx utemeljuje oblike svijesti iz perspektive stanovišta zauzetog u centralnom dijelu teorije, morat ćemo ustanoviti jedan deficit. Bar tada ako pođemo od strogih mjerila: ako ne izgubimo iz vida da je Marx u potrazi za točkom, iz koje se otvara pogled na cjelinu kapitalističkog načina proizvodnje, krenuo od kategorija robe i novca. Marx se doduše u drugoj knjizi „Kapitala” opširno bavi sferom cirkulacije, a treću knjigu započinje najavom da će se oblici, koje razvija u toj knjizi, postepeno približiti „formi u kojoj nastupaju na površini društva”, u „konkurenciji

ji” i „običnoj svijesti agenata proizvodnje”²². Pa ipak mi ni u jednoj od tih knjiga – a isto tako ni u završnim dijelovima prve knjige – nećemo naći ništa, što bi se moglo shvatiti kao ponovna tematizacija i konačno utemeljenje onih kategorija od kojih je istraživanje krenulo. Taj rezultat dovodi u pitanje naše dosadašnje tumačenje Marxove teorije. Da li je njoj uopće adekvatno da ju raščlanjujemo na dio, u kojem ona traži svoju „arhimedsku točku”, na dio, u kojem je nalazi itd? Nisu li kategorije, kojima ta teorija počinje, možda već definitivno utemeljene ondje, na početku teorije, kada u kasnijim dijelovima teorije očigledno nema pokušaja njihovog utemeljenja?

Mi smo se u našem raščlanjivanju Marxove teorije rukovodili metodskim razmatranjima. Bit će uputno da ih sada, kad smo naišli na poteškoće, uporedimo s primjedbama koje nam je sam Marx o svojoj metodi ostavio, pa ma kako malobrojne i škrte one bile.

Oslonit ćemo se na Marxove primjedbe iz Uvoda u „Osnove kritike političke ekonomije”. Tu Marx i sam crta put podijeljen u dva segmenta. Prvo put ide od stanovništva kao „haotične predstave cjeline” bližim određivanjem k sve jednostavnijim pojmovima i mršavijim apstrakcijama. „Arhimedsku točku” čine u Marxovoj samorefleksiji „najjednostavnija određenja”: rad, podjela rada, potreba i razmjenska vrijednost. „Odatle bih morao krenuti natrag, dok ponovo ne bih stigao do stanovništva, ali ovaj put ne kao haotične predstave cjeline, već kao bogatog totaliteta mnogih određenja i odnosa.”²³ Tek drugi segment puta Marx smatra „naučno ispravnim” pa je tako van sumnje veza s metodskom pozicijom novovjeke filozofije.

Pa ipak bi bilo prerano kad bismo u tom ugledali konačnu potvrdu našeg metodskog pristupa Marxovom djelu. Vidjeli smo: kružnost puta zajamčena je u Marxovoj refleksiji cjelinom koja stoji na njegovom početku i kraju – na početku kao „predstava” a na kraju kao rezultat misaonog procesa i zbir misaonih elemenata. Mi smo naprotiv očekivali da će se teorija vratiti pojedinim kategorijama svijesti kao svojem ishodištu. Te bi kategorije na kraju teoretskog puta bile osvijetljene sa stanovišta cjeline. Tako bismo doduše i mi mogli prihvatiti karakteristiku: „cjelina kao totalitet određenja i odnosa”, kojom Marx označava krajnji domet teorije. Pa ipak čini se, da su u našem modelu – u odnosu na Marxovu refleksiju – ishodište teorije i njena „arhimedska točka” zamijenili mjesta. U Marxovoj refleksiji teorija kreće od cjeline – točnije: od „predstave” cjeline – u našem modelu krenula je od kategorija svijesti. U Marxovoj refleksiji u središtu stoje apstraktni misaoni elementi, u našem modelu cjelina – točnije: apstraktni pogled na cjelinu.

Stanemo li bliže proučavati Marxove methodske primjedbe, vidjet ćemo da dio ovih razlika počiva na nesporazumu. No u isti mah pokazat će se nova, dublja razlika između Marxove refleksije i naših methodskih pokušaja: Marx potragu za jednostavnim elementima, iz kojih će – kako kaže – „početi nicati ekonomski sistemi”, naziva putem kojim je „ekonomija historijski pošla u svom postanku”²⁴. Marxova methodska refleksija prema tome ne obuhvaća samo njegov ili neki drugi sistem savremene ekonomije, već i historijski put koji je omogućio nastanak tih sistema. U svom suvremenom obliku nauka se tim putem međutim više ne kreće. Njeno je ishodište ujedno njena „arhimedska točka”, ona je prožeta jedinstvenim postupkom i kreće se u jednom smjeru bez obrta: smjeru u kojem „niče” ekonomski sistem.

Budući da se u našem modelu nismo bavili istim predmetom, kojim se bavi Marx u svojoj refleksiji, nije čudno da je bilo razlika, na primjer u određenju ishodišta. U Marxo-

22 MEW 25, str. 33.7

23 Karl Marx, *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)*, Zagreb 1974, str. 26.;

24 *Loc. cit.*

voj je refleksiji ishodište „predstava” cjeline, no Marxova se refleksija odnosi na ishodište sistema samih. U našem su modelu ishodište bile kategorije svijesti, no naš se model odnosio na ishodište Marxovog sistema, a ne na ishodište njegovog historijskog postanka. Tako se razlika u određenju ishodišta, čini se, gubi. No ujedno nas Marxova refleksija sili na mnogo dalekosežniju reviziju našeg metodskog modela. Prihvatimo li poziciju, koju Marx u svojoj refleksiji zauzima, nećemo više imati razloga da u Marxovoj teoriji razlikujemo dva segmenta puta. I napose: nećemo više imati razloga da u Marxovoj teoriji tražimo mjesto, na kojem se ona – kako bi ih definitivno utemeljila – vraća kategorijama svijesti, od kojih je u gradnji sistema krenula. Tako ćemo se odreći upravo onih postavki našeg metodskog modela, iz kojih su slijedile naše poteškoće u tumačenju Marxove teorije – poteškoće koje su nas prisilile da krenemo u provjeru našeg modela.

U našem smo razmatranju naišli na točku, u kojoj je Marxova metoda refleksija adekvatna Marxovom stvarnom teoretskom postupku a naš metodski model to nije. To je nesumnjivo jaki razlog da revidiramo naš metodski model. Pa ipak, da prije toga ispita- mo, koliko je Marxova metoda refleksija u drugim točkama adekvatna stvarnom Marx- ovom teoretskom postupku. Učinimo pritom malu digresiju i pođimo od kritike, koju je Marx u ovom „Uvodu” izrekao na račun Hegela neposredno nakon što je okarakterizirao nauku kao put mišljenja, koji vodi od apstraktnih određenja do „reprodukcije konkret- nog”: „Zbog toga je Hegel pao u iluziju da realno treba shvatiti kao rezultat mišljenja..., dok je metoda penjanja od apstraktnog ka konkretnom samo način pomoću kojega mi- šljenje prisvaja konkretno... Ali ni u kom slučaju proces postojanja samog konkretnog.”²⁵ Za nas je zanimljivo ovo: u Marxovom prikazu Hegelov subjekt gradi realno na kontemp- lativni način – zgušnjavajući apstraktne odredbe. Ali zar se Hegelov subjekt ne konstitu- ira u svojoj usmjerenosti prema nekom cilju i „konkretizira” u ostvarenju tog cilja?

Upozoreni na ovu čudnu jednostranost Marxove slike Hegelovog subjekta obratimo se spoznajno-teoretskim implikacijama Marxove metode refleksije. I tu se pred nama nalazi kontemplativni subjekt kojem nauka omogućuje da napreduje od svojih „opaža- nja” i „predstava” k apstraktnoj i na kraju konkretnoj misli. Adresat teorije nije dakle obična svijest, koja je *praktički involvirana* u konkretne društvene odnose, već svijest ko- ja se *pasivno* odnosi prema svijetu i to na najnižoj razini – razini opažanja. Nju teorija do- vodi na višu, misaonu razinu tog istog, pasivnog odnosa. I spoznajno-teoretski element Marxove refleksije jednostran je, tradicionalan.

Odsustvo praktičkog, finalnog momenta podjednako je dakle svojstveno Marxovoj refleksiji i ondje gdje je riječ o „Hegelovoj iluziji” kao i ondje gdje je riječ o vlastitom teo- retskom postupku. Vidjeli smo međutim, da se u Marxovoj teoriji opći subjekt konstitui- ra usmjerujući se prema određenom cilju. U tom cilju leži princip (ishodište, *principium*) teoretskih koraka koji slijede: razmatranja o apsolutnom višku vrijednosti, o relativnom višku vrijednosti i o akumulaciji. Jer sva se ta razmatranja odnose na pitanje: kojim se *sredstvima* može ostvariti cilj povećanja viška vrijednosti²⁶.

Velik je dio Marxove teorije izgrađen na osnovi finalnog momenta. Na drugoj strani ne postoji moment koji bi odredio tok teorije u njenoj cijelosti. Uzrok tome leži u onom dijelu teorije u kojem Marx – po našem tumačenju – traga za ishodištem, „arhimedskom točkom”. Descartes je svoju teoriju započeo „metodičkom sumnjom”, Marx tu čini se nema nekog određenog instrumenta. Pa ipak su se naučni pokušaji, da se metodski rasvijeli Marxova teorija, usredotočili upravo na taj njen dio. Tako se u metodskoj diskusiji Ma-

²⁵ *Op. cit.*, str. 27.

²⁶ Ostavljamo zasad po strani pitanje, da li je opravdan način, na koji Marx reda ova sredstva.

rxovog djela gotovo potpuno zanemaruje finalni moment. U isti se mah ta diskusija odlikuje izrazitom besplodnošću.

Finalni nam moment omogućuje da odijelimo onaj dio teorije u kojem ona utemeljuje od onog dijela u kojem ona traži princip utemeljenja. Zbog toga imala bi se teorija vratiti kategorijama svijesti, kojima je započela, i njih iz principa utemeljiti. Utemeljiti iz principa znači: finalno utemeljiti. Da bi se to uradilo, treba poći od razmatranja o tehničkom napretku i pokazati, kako kategorije komunikacije i svijesti transponiraju imperativ tehničkog napretka na rascijepanu razinu ljudskog društva. Time ne bismo uradili ništa drugo do li eksplicitno izveli ono što je na prešutan način prisutno u Marxovom djelu. Marx je međutim svoju teoriju vrijednosti pokušao utemeljiti u prvom segmentu svojeg djela. Mnogi nedostaci Marxove teorije vrijednosti upravo su time uvjetovani. A baš su ti nedostaci – počevši već kod Böhm-Bawerka – izazvali opravdane kritike pa čak i zabacivanje Marxove teorije. Sigurno, Marx te kritike nije mogao predvidjeti. Zato Marx nije mogao poznavati sve prednosti, koje bi imao od toga, da je svoju teoriju vrijednosti utemeljio u drugom, finalno orijentiranom djelu svog djela.

No to još ne mora biti čitav odgovor na pitanje: zašto Marx nije na eksplicitni način doveo u vezu kategoriju vrijednosti i finalno središte svog djela? Što, ako bi to imalo i nezgodnih strana za Marxovu teoriju? Gdje bi se mogle nalaziti te „nezgodne strane”? One se sasvim sigurno ne nalaze u području teorije konstitucije kapitalističkog načina proizvodnje. Tu bi teoriju usavršilo da je Marx finalno utemeljio kategoriju vrijednosti. Jer tako bi pokazao, kako se imperativi općeg subjekta prenose na sferu komunikacije i pojedinačne svijesti. No Marx to na eksplicitni način nije učinio, mada njegovo djelo sadrži sve elemente koji bi bili potrebni da se to učini.

Ako se finalno utemeljenje teorije vrijednosti savršeno uklapa u teoriju konstitucije, onda to utemeljenje može izazvati probleme samo još na onom drugom području Marxove teorije: području koje se bavi historijsko-prolaznim, tranzitornim karakterom kapitalističkog načina proizvodnje. Ispitajmo ovu mogućnost поближе. Pokušajmo odgovoriti na slijedeća pitanja:

1. Vidjeli smo, da Marx postupak finalnog utemeljenja prekida prije nego što će preći na kategorije svijesti i komunikacije – zašto bi upravo tu bila točka gdje se finalno utemeljenje kosi s tezom o tranzitornom karakteru kapitalističkog načina proizvodnje?

2. Pretpostavili smo, da bi finalno utemeljenje kategorija svijesti i komunikacije donijelo prednosti Marxovoj teoriji – u čemu je toliko značenje teze o tranzitornom karakteru da joj Marx žrtvuje pretpostavljene prednosti?

3. Teoriju konstitucije poznajemo u njenim osnovnim crtama – koji su to elementi teze o tranzitornom karakteru, koji tu tezu dovode u sukob s optimalnim načinom da se razrađi teorija konstitucije?

Redoslijed, u kojem postavljamo ova pitanja, ne odgovara sasvim redoslijedu, u kojem ćemo u slijedećem poglavlju potražiti odgovore na njih. Tamo ćemo naša razmatranja započeti drugim, nastaviti trećim a završiti prvim pitanjem.

III

U uvodu našeg rada kazali smo da je postojala nepremostiva suprotnost između osnovnih načela, kojima se Marx u konstrukciji svoje teorije rukovodio, i političkih pretenzija, koje je sa svojom teorijom povezao. A sada smo upravo kazali da je Marx tezi o tranzitornom karakteru kapitalističkog načina proizvodnje žrtvovao optimalni način da razradi teoriju konstitucije. Naš je slijedeći zadatak: pokazati da su Marxove političke pretenzije bile povezane upravo s tezom o tranzitornom karakteru kapitalističkog načina proiz-

vodnje. Uspijemo li u tom zadatku, pripremit ćemo dokaz našoj uvodnoj tezi. A u isti mah bit će to odgovor jednom od pitanja koje smo upravo postavili – drugom pitanju: u čemu je za Marxa bilo toliko značenje teze o tranzitornom karakteru, da joj je žrtvovao dovršenje teorije konstitucije?

Da je Marx svoju teoretsku poziciju smatrao kritičkom i revolucionarnom, to zaci-jelo ne moramo dokazivati. Pa ipak nije lako odgovoriti na pitanje: koji je element kapitalističkog načina proizvodnje prvenstveno izazvao Marxovu kritiku? Da li je to bila organizacija samog proizvodnog procesa ili (po Marxovom sudu poremećen) odnos između proizvodnje i prisvajanja bogatstva? Neovisno o tom kojem elementu pripada prvenstvo – da li organizaciji proizvodnog procesa ili odnosu proizvodnje i prisvajanja bogatstva – – Marx se u svojoj kritici i prvog i drugog obilato služi uporedbama s minulim povijesnim epohama. Raniji su oblici proizvodnje, kako nas Marx upozorava, omogućavali proizvođaču da razvije svoje individualne sposobnosti – danas on je puki davalac radne snage. Ranije su historijske forme, kako nas Marx također upozorava, omogućavale privilegiranim, a dijelom čak i nepriviligiranim klasama da prisvoje proizvedeno bogatstvo – danas služi potrošnja neposrednog proizvođača pukoj obnovi potrošene radne snage.

Međutim i za samog Marxa ova nostalglična kritika kapitalističkog načina proizvodnje nije još fundirana kritika. Svoju kritiku Marx će pokušati utemeljiti tako, da povijesni pogled uperi u budućnost: u oblike organizacije rada i prisvajanja bogatstva koji nadolaze. Kritika kapitalističkog načina proizvodnje pokazat će se opravdanom samo onda, ako su mogući i drugi oblici organizacije *moderne* proizvodnje; odnosno ako je nju moguće povezati i s drugim oblicima prisvajanja proizvedenog bogatstva nego što su postojeći. Nostalgija kao politički program, povratak na stare, „niže” oblike proizvodnje za Marxa ne dolaze u obzir.

Za Marxove stavove o tome, kako se odvijaju procesi u kojima se smjenjuju historijske epohe, paradigmatični su procesi koji su se odvili u Francuskoj u 18. vijeku. Ondje se u okvirima „stare vladavine” razvio novi, kapitalistički način proizvodnje i ondje je – na kraju stoljeća – politička revolucija razbila okvir „stare vladavine”. Po Marxovom tumačenju bitni se sadržaj političke revolucije sastoji upravo u tome, da se politički okvir društva prilagodi novom načinu proizvodnje. Naravno, Marx vrlo dobro poznaje emancipacijske pretenzije Velike revolucije. Zato on kaže: „U motrenju ovakvih revolucija valja uvijek razlikovati materijalnu revoluciju ekonomskih uvjeta proizvodnje, koju je moguće konstatirati prirodno-znanstveno vjerno, i pravnih, političkih, religioznih umjetničkih ili filozofskih, jednom rječju ideoloških formi, u kojima ljudi postaju svjesni tog konflikta i u kojima ga rješavaju. Baš kao što nećemo individuu prosuđivati po onom čime se ona sebi samoj čini, ne može se ni ovakvu revolucionarnu epohu prosuđivati iz njene svijesti, već treba naprotiv ovu svijest objasniti iz protuslovnosti materijalnog života, iz postojećeg konflikta između društvenih proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.”²⁷

U revolucionarnim epohama odlučno je ono što se zbiva u području materijalnog života: otamo se one najavljuju i otamo u svom sadržaju određuju. Historijske ćemo procese moći pravilno tumačiti, samo ako pogled upravimo na „ekonomske uvjete proizvodnje”. Pa ipak postoji i jedna krupna razlika između historijskih procesa, koji su se odvili u Francuskoj u 18. vijeku, i procesa koje Marx nastoji registrirati u 19. vijeku. Proces revolucije materijalnog života odvio se u Francuskoj u 18. vijeku manifestno – kao prodor novih *oblika* proizvodnje u okvirima starog društva. Tome u stvarnosti 19. vijeka nema paralele. Zato je zanimljivo vidjeti, kako Marx nastavlja svoje razmatranje: „Jedna društvena

27 MEW 13, str. 9.

formacija nikad ne nestaje prije nego što su se razvile sve proizvodne snage, kojima je ona dovoljno široka, i novi, viši proizvodni odnosi nikad ne stupaju na (njeno) mjesto prije nego što su se u krilu starog društva izlegli materijalni uvjeti njihove egzistencije. Tako čovječanstvo sebi postavlja samo one zadaće koje može riješiti, jer razmotreno točnije uvijek će se pokazati, da sama zadaća izvire samo ondje gdje materijalni uvjeti njenog rješenja ili već postoje ili se bar nalaze u procesu svog nastanka."²⁸

Pokušajmo u ovim Marxovim razmatranjima naći odgovor na pitanje, kojim smo se gore bavili: kako Marx zamišlja utemeljenje svoje kritike postojećeg društva? Marxova razmatranja ukazuju na dvije stvari. Prvo na jedan pomak: neće biti potrebno da se u postojećem društvu nazru novi oblici, u kojima će buduće društvo organizirati proizvodnju i prisvajanje proizvedenog bogatstva. Stvaranje tih novih oblika, to je ona zadaća o kojoj Marx govori. O kojoj kaže da se postavlja ondje gdje ju je moguće i riješiti – jer izvire samo ondje gdje postoje materijalni uvjeti njenog rješenja. Materijalni uvjeti njenog rješenja, to su proizvodne snage kojima stari oblici nisu dovoljno široki. Kad bi bili dovoljno široki, zadaća se ne bi postavljala. Stara društvena formacija ne propada dok god još pruža mjesta razvoju proizvodnih snaga. Tako se pomiče težište u utemeljenju kritike: nju ne zanimaju toliko začeci novog društva u postojećem, koliko ju zanima konflikt između društvenih proizvodnih snaga i postojećih proizvodnih odnosa, iz kojeg će sasvim sigurno izrasti novo društvo. Drugo: posljedica je ovog pomaka da se utemeljenje kritike neće moći nikako drugačije do li naučno obaviti. Samo onaj tko stvari konstatira „prirodno-znanstveno vjerno“, moći će o savremenoj epohi sa sigurnošću reći da su se u njoj društvene proizvodne snage sukobile s proizvodnim odnosima. I odista je Marx prednost svoje pozicije u odnosu na druge (kvazi-) kritičke i (kvazi-) revolucionarne pozicije vidio upravo u ovome: da ona stoji na sigurnom temelju egzaktne nauke. Politička dimenzija Marxove nauke zasnivala bi se na njenoj sposobnosti, da utvrdi konflikt, u kojem su se u postojećem društvu našli proizvodne snage i proizvodni odnosi.

Pozabavili smo se Marxovim razmatranjima a) o tome koja obilježja nose revolucionarne periode društvenog razvoja i b) o tome kako se mogu konstatirati ta obilježja. Ta se razmatranja nalaze u predgovoru djelu „Prilog kritici političke ekonomije“ iz 1859. godine, djelu koje predstavlja prvi Marxov pokušaj da objavi u „Kapitalu“ sadržanu teoriju. Sigurno nije bio slučaj što su ta razmatranja zauzela tako istaknuto mjesto. I ono ukazuje na teoretski i praktički značaj koji je Marx pripisao dokazu o tome, da su se u postojećem društvu našli u sukobu proizvodne snage i proizvodni odnosi. Dokazu, o kojem je Marx pretpostavio, da će ga unutar svoje teorije moći izvesti.

Naša je teza bila: Marxova teorija (konstitucije) kapitalističkog načina proizvodnje tendira razvoju, koji će Marxu otežati ili učiniti potpuno nemogućim, da taj dokaz izvede. Marx takav razvoj svoje teorije ne bi dopustio. Mislimo, da smo u ovo posljednje čitaoca uvjerali. No nismo još pokazali, da Marxova teorija konstitucije odista tendira razvoju koji otežava ili onemogućuje dokaz o tranzitornom karakteru kapitalističkog načina proizvodnje. To sada moramo učiniti. Na kraju prethodnog poglavlja kazali smo (točka 3.): teoriju konstitucije poznamo; no koji su to elementi teze o tranzitornom karakteru, koji se sukobljavaju s teorijom konstitucije?

Razmišljamo o procesu u kojem se odvija smjena dvaju historijskih razdoblja. Marxovu shemu tog procesa možemo formulirati na specijalniji i na općenitiji način.

Specijalna shema stoji u vezi s Marxovim nazorima o tome, koju ulogu u procesu povijesnog napretka igraju društvene klase. Po toj shemi eksploatatorske klase podređuju

društvo neposredno svom partikularnom interesu da na privilegiran način prisvajaju u društvu proizvedeno bogatstvo. No u prosperitetnim razdobljima pojedinih povijesnih razdoblja eksploatatori ujedno pozitivno utječu na razvoj proizvodnih snaga. Tako oni na posredni način doprinose povijesnom napretku. Do prijeloma dolazi nakon što je prestao paralelni odnos između privilegiranog prisvajanja bogatstva i pozitivnog utjecaja na razvoj proizvodnih snaga. Stara eksploatatorska klasa ustrajava u prisvajanju bogatstva mada više ne razvija proizvodne snage. Tako ona postaje pukim parazitom. Time je starim proizvodnim odnosima odzvonilo i iz njih se rađaju novi. Tu prepoznajemo privilegirane klase francuskog *ancien regime*-a i ocjenu njihovih građanskih suvremenika, da je način života i trošenja bogatstva kojeg te klase provode parazitaran i obsoletan.

Međutim primjena ove sheme na kapitalistički način proizvodnje nije moguća. Buržoazija od samog svog početka ne prisvaja bogatstvo u onom smislu u kojem su to činile privilegirane klase starog društva. Društveni odnosi sile je napraviti da svo proizvedeno bogatstvo stavlja u službu razvoja proizvodnih snaga. Prema tome ne može doći do raskoraka između uloge, koju buržoazija igra u razvoju proizvodnih snaga, i njenog privilegiranog prisvajanja bogatstva. I odista je i po sudu samog Marxa u modernom društvu došlo do općeg i načelnog raskoraka između proizvodnje i prisvajanja bogatstva. Da li je moguće povezati jedno i drugo: moderne oblike proizvodnje i prisvajanje proizvedenog bogatstva? Marx vjeruje da propadanje starog nosi u sebi klicu novog. I tako je on spreman zadovoljiti se odgovorom na jedno drugo pitanje: do koje se mjere moderna proizvodnja bogatstva može produžiti, razvijati u uvjetima daljnjeg neprisvajanja bogatstva? Tako se vraćamo pitanju o tranzitornom karakteru kapitalističkog načina proizvodnje, no sada bez rekursa na ulogu eksploatatorske klase koji nas je ionako odveo na stramputicu.

Općenitija shema smjene društvenih epoha u Marxa operira s dva pojma: pojmom proizvodnih odnosa i pojmom razvoja proizvodnih snaga. Čitaocu je ta shema vjerojatno ionako poznata. No i mi smo se njome već opširno pozabavili kad smo razmatrali Marxov predgovor „Prilogu kritici političke ekonomije”. Po Marxu se revolucionarni karakter neke epohe najavljuje sukobom proizvodnih snaga i postojećih proizvodnih odnosa. Taj sukob utvrđuje „prirodno-znanstveno vjerno” teorija. Očigledno ona teorija, čiji početak Marx izlaže u „Prilogu” – dakle teorija „Kapitála”. U onim djelovima, koje smo dosad razmatrali, to je teorija o tome kako se konstituira kapitalistički način proizvodnje. Mi sada dolazimo do ključnog pitanja ovog našeg rada: da li su spojive Marxova teorija konstitucije kapitalističkog načina proizvodnje i Marxova shema o smjeni historijskih epoha?

Shema o smjeni operira sukobom proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Tvrdimo da je Marx u svojoj teoriji o tome kako se konstituira kapitalistički način proizvodnje isključio samu mogućnost takvog sukoba unutar tog načina proizvodnje. Zato je i potpuno svejedno, u kojem bi stepenu nužnosti teorija imala dokazati propadanje kapitalističkog načina proizvodnje. (O tom stepenu sporili su se marksistički autori). Ukoliko neki način proizvodnje propada u onoj mjeri u kojoj su se u njemu sukobili proizvodni odnosi i razvoj društvenih proizvodnih snaga, tada nam sama Marxova teorija pruža dokaze o tome da kapitalistički način proizvodnje ne može propasti.

Kako to? Gdje je Marx u onim djelovima svoje teorije o konstituciji kapitalističkog načina proizvodnje, koje smo dosad upoznali, odredio odnos proizvodnih-odnosa i razvoja društvenih proizvodnih snaga? Možda donekle sakriveno terminologijom kojom se služi (a mi smo ga u tome slijedili) Marx je to učinio u svojoj teoriji o relativnom višku vrijednosti: Kapitalistički proizvodni odnosi nalaze svoj koncentrirani izraz u imperativu, po kojem se ima neograničeno povećavati proizvodnja viška vrijednosti. Tom se imperativu – vidjeli smo – u Marxovoj teoretskoj konstrukciji suprotstavlja ograničenost čovjekove prirode. Sukob razrješava tehnički napredak. Čitaj: neograničena sposobnost ljudskog roda da razvija svoju proizvodnu snagu. Čitaj: razvoj društvenih proizvodnih snaga.

Time je Marx na bitnoj razini proizvodnih odnosa utvrdio da se razvoj društvenih proizvodnih snaga ne samo ne sukobljuje s kapitalističkim načinom proizvodnje nego čak rješava njegove suprotnosti. U Marxovoj figuri kapitalistički je način proizvodnje živa snaga koja nailazi na brane, ustave. Razvoj društvenih proizvodnih snaga druga je živa snaga. No ove se snage u Marxovoj figuri ne sukobljavaju. Naprotiv. Razvoj društvenih proizvodnih snaga otvara ustave koje se suprotstavljaju beskrajnoj dinamici kapitalističkog načina proizvodnje. U svojoj neograničenoj dinamici obje se snage upotpunjuju. Marx se poslužio Hegelovom shemom neograničenog procesa, u kojem se suprotstavljaju i izmiruju neograničeno i ograničeno. Smjestivši taj proces u okvire kapitalističkog načina proizvodnje Marx je umjesto njegove prolaznosti pokazao njegovu neprolaznost.

Veća suprotnost između cilja, kojeg je Marx svojoj teoriji dao, i rezultata, do kojeg je u njoj došao, nije zamisliva. Čitalac će možda biti šokiran. Pa kako to da Marx sam ovu suprotnost nije uočio?

Način, na koji je Marx nastavio graditi svoju teoriju, ukazuje na to, da mu ova suprotnost nije bila potpuno nepoznata. Marx se nalazio pred zadatkom: pokazati kako se imperativ tehničkog napretka prenosi na niže stepenice, na sekundarne društvene odnose, napose na sferu društvene komunikacije i svijesti. Na koje prepreke taj imperativ nailazi i kako ih prevladava? No to što mi – polazeći od slike strujanja i prepreka – nazivamo nižim razinama, u Marxovoj slici o bazi i nadgradnji pripada nadgradnji. A u Marxovoj slici o jezgri i površini površini. Za nadgradnju (ili površinu) po Marxu važi načelo, da njena struktura odražava strukturu baze (ili jezgre). Mi sada možemo odgovoriti i na prvo od triju pitanja, koja smo postavili na kraju prethodnog poglavlja. Zašto je upravo točka, koja markira prelaz na sferu društvene komunikacije i svijesti, kritična u odnosu na tezu o tranzitornom karakteru kapitalističkog načina proizvodnje? Ona je kritična zbog toga, što sfera društvene komunikacije i svijesti pripada nadgradnji. A nadgradnja samo odražava strukturu baze. Prelaz na istraživanje nadgradnje daje rezultatima, koje je postignuto istraživanjem baze, definitivni karakter. Suprotnosti, koje nisu pronađene u istraživanju baze, neće se moći pronaći ni u istraživanju nadgradnje. I zato Marx – nezadovoljan onim, što je izašlo na vidjelo u istraživanju baze – zastaje na prelazu u istraživanje nadgradnje.

U ovom kontekstu ne začuđuje da je Marx u prvoj knjizi „Kapitala” prelazak na sferu društvene komunikacije i svijesti retardirao obraćanjem temi akumulacije. Nećemo ovdje ulaziti u druge razloge koji su toj temi odredili mjesto u faktičkom sklopu Marxove teorije. Marx je i sam znao da se akumulacija može staviti u isti red s tzv. apsolutnim viškom vrijednosti, dakle produženjem radnog dana. To je vidljivo iz Marxovog rukopisa iz razdoblja između 1861. i 1863. godine. Tu Marx u sistematskom dijelu ovako formuliра problem, na koji će tehnički napredak biti odgovor: „Pretpostavimo da je ukupni radni dan dosegao svoje normalne granice... Pretpostavimo da se normalni radni dan sastoji od 12 sati od čega je 10 sati nužni rad a 2 sata vrijeme surplus-rada. Produženje iznad ovih vremenskih granica, dakle rast apsolutnog viška vrijednosti ne dolazi dakle u obzir. Jasno je da se takova granica – ma kako je odredili – mora javiti, pojaviti. (Da bismo problem imali pred sobom u čistom obliku, možemo još pretpostaviti i to, da je nemoguće povećati *sumu* apsolutnog viška vrijednosti budući da je data radna populacija.) Kako ∞ dakle može povećati višak vrijednosti još ikako u ovom slučaju gdje ga nije moguće povećati produženjem ukupnog radnog dana?”²⁹

Sam Marx nam dakle kaže: problem – čije će rješenje biti tehnički napredak – imat ćemo pred sobom „u čistom obliku”, ako pretpostavimo da su svi prirodni resursi povećati

nja proizvodnje viška vrijednosti iscrpljeni. Kako produženje radnog dana tako i mobilizacija dodatne radne snage. Pa ipak će Marx u „Kapitalu” poći drugim putem. On problem neće postaviti u „čistom obliku”, već će tehnički napredak dovesti u vezu samo s nemogućnošću da se produžuje radni dan. A mobilizaciju radne snage tematizirat će tek nakon što se pozabavio tehničkim napretkom. Jedan od razloga tom postupku leži možda u Marxovoj nadi, da bi u okviru istraživanja akumulacije mogao ipak još ustanoviti sukob između razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Sukob kojeg nije pronašao u istraživanju relativnog viška vrijednosti.

Upravo rukopis iz razdoblja između 1861. i 1863. godine svjedoči i o jednom drugom Marxovom nastojanju. Da obračavajući se nadgradnji, istražujući suprotnosti koje tamo vladaju, uđe u trag onim bitnim suprotnostima koje suprotnosti u nadgradnji obrazuju. Marx prekida sistematski tok istraživanja u tom rukopisu upravo u točki: relativni višak vrijednosti. I vraća se istraživanju teorija klasičnih autora. Ne ulazimo u analizu Marxovih motiva. No u nekim dijelovima ovog Marxovog istraživanja a napose u Marxovom pokušaju da se razračuna s Ricardovom teorijom akumulacije, očigledno se pokazuje motiv: u poremećajima, koji se odvijaju na površini kapitalističkih društvenih odnosa otkriti znakove unutarnjih, bitnih suprotnosti. Marx tu uporno ukazuje na površinske oblike, koji uvjetuju pojavu kriza, napose na raspored robne razmjene u dva akta: akt kupnje i akt prodaje. I Marx gotovo podlježe napasti, da te površinske oblike proglašuje uzrocima poremećaja. No on toj napasti ipak odolijeva: „Ali i ovo su puke *forme* – opće mogućnosti kriza, stoga ujedno forme, apstraktne forme stvarnih kriza. U njima se pojavljuju postojanje krize kao u njenim najjednostavnijim formama i utoliko u njenom najjednostavnijem sadržaju, pošto je ova forma sama sebi najjednostavniji sadržaj. Ali to još nije *utemeljeni* sadržaj.”³⁰

Potruga za utemeljenim sadržajem ostat će na ovom mjestu Marxova opusa besplodna. Međutim, utemeljeni sadržaj kojeg Marx u obračunu s Ricardom uzalud traži moći ćemo naslutiti u nekim drugim dijelovima Marxova djela. Tako nam je Marx u trećoj knjizi „Kapitala” dao zanimljivo objašnjenje monetarnih kriza. Ideje, koje Marxa tu rukovode, možemo naći svugdje, gdje Marx razračunava s Proudhonom i drugim reformatorima monetarnog odnosno kreditnog sistema. Kakva besmislica, kaže nam Marx, zahtijevati da u trezorima nacionalnih banaka bude toliko zlata da ono uzmogne u nastupu krize pokriti sve potrebe cirkulacije. Smisao pokrića u zlatu jest upravo u tome da rezerve zlata, kojima raspolaze nacionalne banke ovoj zadaći ne mogu udovoljiti. Krize nose u sebi ljekovit element. No koji je to element? Monetarne krize ostvaruju prisilu koju konkurencija općenito nameće svojim akterima: prisilu da se sprovodi tehnički napredak. Monetarne krize to čine u uvjetima kreditnog sistema, koji uzet za sebe, tu prisilu ublažuje. Tako se mi na jednom kasnom mjestu Marxovog sistema još jednom susrećemo s finalnim utemeljenjem pojava i oblika kapitalističkog načina proizvodnje. Imperativ tehničkog napretka nailazi na branu u liku kreditnog sistema i tu branu ruši u obliku monetarnih kriza.

Poznavalac Marxovog djela neće očekivati, da će Marx tu teoriju nedvosmisleno izložiti. I odista, Marx ju je u „Kapitalu” razradio u onim djelovima koji su za Marxova života ostali neobjavljeni. I zatim: Marx je ovu teoretsku mogućnost, da utvrdi „utemeljeni sadržaj” monetarnih kriza izmiješao s drugim teoretskim mogućnostima. No ova tema iziskuje posebni rad. Vratimo se još jednom onoj osnovnoj činjenici: Marx je u svom teoretskom radu došao do rezultata, koji je upravo dijametralno suprotan cilju što ga je Marx

30 MEW 26.2, str. 512 ss., potcrtano u originalu.

svojoj teoriji postavio. Mi smo se našom dosadašnjom argumentacijom kretali na liniji pretpostavke, da ova činjenica Marxu nije bila sasvim nepoznata: govorili smo o tome, da je Marx retardirao prelaz na sferu društvene komunikacije i svijesti; i da je suprotnosti te sfere istraživao u namjeri, da u njima otkrije suprotnosti i u osnovama koje tu sferu određuju. Sve ovo stoji u skladu i s biografskom činjenicom da je Marx publikaciju „Kapitala” prekinuo na prelasku iz prve u drugu knjigu. Dakle upravo ondje gdje je prijetila opasnost da deficit svoje teorije učini konačnim. No u istom času, u kojem je odredio opseg prvog sveska, Marx je forsirao njegovo izlaženje. Zašto to? Zašto je Marx – svijestan deficita svoje teorije – uopće išta objavio?

Možemo se sada vratiti našoj metafori: Marxovo teoretsko djelo kao poludovršeni brod. Nju sad možemo upotrijebiti: Kad bi brod u svom poludovršenom stanju bio stavljen u pokret, kretao bi se u smjeru potpuno obrnutom od onog kojeg mu je graditelj namijenio. Krmom, umjesto pramcem, naprijed. Graditelj to sluti. I svejedno se odlučuje da brod porine u more. Zašto? Mi smo u vezi s našom metaforom ukazali na kompleksnost Marxovog stava. Pretpostavili smo, da taj stav ujedinjuje razne pa čak i suprotne motive. Mislimo da se u istraživanju Marxovog postupka ne možemo odreći te pretpostavke.

Na jednoj strani Marxov postupak izražava Marxovu rezignaciju. Marx je nekoliko godina utrošio u to, da pronade način kako upotrijebiti okosnicu svoje teorije. Puštanje broda u more znak je, da se Marx te okosnice ne želi više odreći, pa čak i ako ne nađe načina da je dogradi.

Na drugoj strani Marxov postupak izražava Marxovu nepokolebivu vjeru. Marx je „Hegelovom „svetskom duhu” dao lik kapitala. No Marx očigledno vjeruje u nepokorivu snagu tog duha. On će se te ljuske, u kojoj se Marxovom krivnjom našao, svakako osloboditi. Drugim riječima: teorija konstitucije kapitalističkog načina proizvodnje mora po svojoj logici prerasti u dokaz o tome, da je taj način proizvodnje tranzitoran. Problem smjera, u kojem se brod kreće, ne leži u njegovoj okosnici, već negdje u transmisiji pokretačkog mehanizma. Marxovo je isprazno očekivanje: treba izvesti još samo neki manji zahvat i brod će krenuti onako kako mu je primjereno, pramcem naprijed.

Rezignacija i vjera u čudo: nije li to nešto što se često već i drugdje, a ne samo u Marxovom teoretskom radu, jedno s drugim povezano?

Bielefeld